

MITJA SKUBIC
Filozofska fakulteta
Ljubljana

UDK 807.1-3:84+860(049.3)

KRIVENČENJE LATINSKIH BESED V NEKATERIH ROMANSKIH KNJIŽEVNIH DELIH

1. Krivenčenje latinskih besed, ki ga skušam tu osvetliti s primeri iz nekaterih romanskih književnih del v želji, da bi ta skromni poklon Jubilantu ne bil nevšečen, je drobec mnogo širšega in velikokrat obravnavanega vprašanja o stilni rabi latinskih leksikalnih prvin v evropskih jezikih.

Še posebej za romanski kulturni svet velja, da je bila latinščina skozi dolgo dobo jezik literarnega ustvarjanja, tudi še potem, ko so v romanskih jezikih vzcvela visoka pesniška dela. Veliki ustvarjalci italijanskega Trecenta so pisali tudi v latinščini; pomembna znanstvena dognanja so bila še stoletja pisana v latinščini, saj so bila namenjena latinsko beročemu kulturnemu krogu v Evropi. Na prvo veliko znanstveno delo v enem od ljudskih jezikov, v italijanščini, je bilo treba počakati na Galilea, na začetek 17. stoletja.

Tudi ko je raba latinščine pojemala in končno prenehala (jezik rimskokatoliške Cerkve ima seveda svojsko zgodovino), je dobro znanje latinščine obstalo in s tem tudi navajanje latinskih citatov ali raba latinskih rekov in posameznih besed. To velja tudi za slovenski svet 19. stoletja; prežetost z latinsko kulturo je vidna v slovenskih književnih delih. Pri Jurčiču beremo *sero venientibus ossa*, kar sodnik Mežon glosira s 'kosti so dobre zame'. Tavčar je eno svojih del, *Vita vitae meae*, celo naslovil latinsko. Prepojenost z latinščino kažejo tudi drobci, vtakani v literarna besedila, tako npr. *Quos ego* – deželnega glavarja, ko z Neptunovimi besedami (Eneida I,135) kara mlade razbrzdane plemiče v Tavčarjevem romanu Janez Sonce.

Dobro poznavanje latinščine je vidno tudi iz časopisnega jezika 19. stoletja. Častitljivi Slovenski narod, letnik 1868, ima okrog sto latinskih citatov in od teh so samo štirje prevedeni ali glosirani. Žurnalist je torej izhajal iz prepričanja, da je krog bravev latinščine več; navaja literarne odlomke, kot *Timeo Danaos et dona ferentes*, brez vsakih zadržkov pa celo prekraja latinska rekla, če mu tako vleva sarkazem: *Ad maiorem dualizmi gloriam; in necessariis unitas*,

in dubiis libertas, zdaj pa vlada in necessariis dualitas, in omnibus germanico-magyarica suprematia (smo pač v letu 1868); *Redde mihi florinos et Napoleond'ors meos!*; *Ubi kopun, ibi bene*. Na Slovenskem si dandanes dovoli kak latinski odlomek le redko kak časopis, nikoli dnevnik, pač pa kak tednik ali petnajstdnevnik, ki se obrača na omejen in nekako izbran krog bravcev, in še to samo kako splošno znano reklo, nikar da bi latinski citat prekrajal in prilagajal neki konkretni situaciji.

2. V tem prispevku želim opozoriti na nekaj takih prekrajanj in krivenčenj pri nekaterih romanskih literarnih ustvarjalcih, še posebej pri Manzoni in Cervantesu. Gotovo, navedki so redno napisani v korektni latinščini. Za Manzonijska *Zaročenca*¹ je znano, da je latinščina večkrat uporabljena. Župnik don Abbondio (2. pogl.) skuša z latinskimi citati iz kanoničnega prava prepričati Renza, da ga ne more poročiti z Lucijo, ker da so taki in drugačni zadržki: *Error, conditio, votum, cognatio, crimen...* Nasploh polaga Manzoni latinske citate v usta več osebam; k latinščini se zatekajo razen don Abbondia še padre Cristoforo, ko navede *Omnia munda mundis* sv. Pavla, da bi mežnarju pregnal dvome, ali je prav, da spusti v samostansko cerkev, in to zvečer, ženske, ki iščejo zatočišča. Kardinal ima en sam latinski citat: *Perierat et inventus est*, 23. pogl., iz Prilike o izgubljenem sinu (Luka 15, 32), sicer pa svetopisemske izreke glosira v italijanščini. A latinsko navajajo tudi laiki: župan, advokat Azzecagarbugli, notar, poveljnik straže².

3. Vsi citati so v korektni latinščini. Eno latinsko sintagmo pa le najdemo v glasovno skrivenčeni podobi: BUSILLIS. V romanu se skrivenčenka kot *busilis* pojavi v besedah vélikega kanclerja, Španca Antonia Ferrera (13. pogl.), ki prihaja mirit razburjeno množico in reševat vikarja, meša pa svoj materni jezik in italijanščino: *Venga usted con migo, e si faccia coraggio (...) Aqui està el busilis; Dios nos valga!* Posebej pa je vredno omembe, da je uporabil Manzoni to latinsko sintagmo v svojem romanu še enkrat, vendar samo v prvi verziji iz leta 1821, tisti, ki je izšla z naslovom *Fermo e Lucia*. Ko se razkrije, da je don Abbondio iz strahu pred prepotentnim plemičem don Rodrigom zavlačeval s poroko, mu kardinal Borromeo pere glavo; župnik, ves skrušen, svojemu predpostavljenu krivdo sicer prizna, vendar pa dokaj tiho doda, da je nadškofu že lahko tako govoriti, ker pač ni bil v tisti kočljivi situaciji: *Quando la vita non si ha da contare per nulla, non so che dire. Vossignoria illustrissima parla bene ... Bisognerebbe però, aggiunse con voce meno spiegata, essersi trovato al busillis*. Poučna je primerjava tega mesta z istim v

¹ Alessandro Manzoni, *I promessi sposi, Opere complete*, Milano 1954.

² Autori vari, *Il latino nell'italiano*, Brescia 1978.

drugi verziji romana (iz leta 1827) in prav enako beremo v dokončni verziji iz leta 1840: *Vossignoria illustrissima parla bene; ma bisognerebbe essere nei panni d'un povero prete, ed essersi trovato al punto*. Iz tega bi morda smeli sklepati – Manzoni je že v drugi verziji svoj jezik nekoliko toskaniziral –, da je imel romanopisec ta izraz v Toskani za neznan ali vsaj manj znan.

Busillis se v italijanskih književnih delih res ne pojavlja dostikrat. UTET, slovar literarnih navedkov³, ga navaja samo pri Fogazaru, *Malombra*, in pri Bacchelliju, *Mlin na Padu*, zmeraj v pomenu 'težava, zaplet, kritična situacija': *Qui sta il busillis*, Bacchelli. Najdemo pa izraz tudi pri Goldoniju⁴: *Oh, qua sta el busili. Come foròio mo a aiutarlo, La castalda*, II, 7,25. Gotovo gre za izkrivenčenje latinske sintagme IN DIEBUS ILLIS, kar se evangelijih večkrat bere (Marko, 1,9; Luka, 1,39; 2,1). Razlaga iz šolarske latinščine je čisto prepričljiva: sholar je na začetku strani videl napisano BUS ILLIS, ni pa pomislil na pojasnilo, ki mu jo je ponujala zadnja vrsta prejšnje strani. Ali pa mu je bilo od ljubeznivih sošolcev lepo razloženo, da se pasus razveže v *Indiae* na prejšnji strani in *busillis* 'težava' na novi. Sintagmo je z istim pomenom uporabil tudi Cervantes, 1615, v Don Kihotu: *ninguna otra persona sabía el busilis del encanto*, II, 62 'nihče drug ni vedel za težavo pri tej očaranosti'⁵.

4. Če gre tu za prepričljivo razlago iz pisane besede, pa je prav mogoče, da je kdaj pa kdaj vir kake rabe govornjena beseda. Podobno kot označuje Manzoni v *Zaročencih* Renzovo razdraženost na župnikovo mencanje glede poroke z latinskimi *impedimenta s Che vuol ch'io faccia del suo latinorum?* 'kaj naj počnem z vašo latinščino?', je najbrž stilistično izrabljen latinski morfem *-bus*: *Per non intendersi se non dello in bus, e dello in bas*, 'sporazumevati se v latovščini', Pietro Aretino. Nekaj podobnega je najti v portugalskem reku *Sem dizer nem bus nem chus* 'ne bú ne mú'⁶; glasovne igre so znane iz različnih jezikov. Napačno sklapljanje, najbrž po ustni poti, je tudi *donna Bisodia* v italijanski prozi s konca srednjega veka: tako so pač verniki slišali in razumeli prošnjo v očenašu DONA NOBIS HODIE.

Iz Goldonijevega besedišča lahko navedemo še *tibidoi* 'hrup, hrupno veselje' in lat. TIBI DO: *E fevamo un tibidoi da non dir*, *La casa nova*, I,1,12.

³ Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, t. II, UTET, Torino 1965.

⁴ Gianfranco Folcna, *Vocabolario del veneziano di Carlo Goldoni*, Venezia 1993.

⁵ Julio Ccador y Frauca, *La lengua de Cervantes. Gramática y diccionario de la lengua castellana en El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, Madrid 1905.

⁶ Bernhard Pöll, *Fraseologia portuguesa, Verba hispanica IV*, Ljubljana 1994, str.177–86.

Latinski citati ali posamezne latinske sintagme in besede se v italijanski književnosti pojavljajo najbrž pogosteje kot v literaturah v drugih jezikih. V osvetlitev bomo navedli dva primera iz sodobne italijanske proze. Seveda pa rabo vrinkov v latinščini pogojuje zunajjezikovni okvir, se pravi stan, karakter, položaj osebe. Latinski navedki tedaj zvenijo resno in koherentno, situaciji ustrezno: *Vi prego frate Guglielmo, fratello Guglielmo. – Eris sacerdos in aeternum. – Grazie, disse l'Abate*⁷. Govorita pač dva duhovna in gre za hudo resno stvar, za vprašanje spovedne molčečnosti, ki veže opata⁸. Manj pristno zveni tak latinski citat pri Fenogliu: *Era tremendamente eccitante, e pregnante, marciare al basso in quella sospensione di partigianesimo. Johnny si sentiva come può sentirsi un prete cattolico in borghese od un militare in borghese: le armi razionalmente celate sotto il vestito, il segno era sempre su lui: Partigiano in aeternum. "I've stood, and fired, and killed"*⁹. Fenogliev roman je posejan s citati in frazami v angleščini. Ker jih je preveč, ne delujejo naravno; zdi se, da gre za intelektualistično igro. Tako tudi nekaj latinskih navedkov. Zmeraj pa so pisani v korektni latinščini.

5. Cervantes je véliki literarni ustvarjalec s preloma 16. in 17. stoletja. Za Španijo je to doba, ko se renesansa že umika in potemtakem veliko latinskih navedkov ni pričakovati. Vzor don Kihota so srednjeveški vitezi. Vendar reminiscenc na vzore iz latinske književnosti ne manjka; dovolj je pomisliti na don Kihotovo zasanjanost v nepokvarjeno naravo in nepokvarjenega človeka v dobrih starih časih (I. del, II. pogl.), da nam zazvenijo Ovidijevi stihii o zlati prvi dobi človeštva. Tudi tu želimo opozoriti na stilno izrabljanje latinskih besed in citatov, zlasti pri Sanču: don Kihotov oproda jih namreč velikokrat oblikuje po svoje, z nevoljo pa jemlje na znanje gospodarjeve popravke.

Saj ne gre samo za latinske besede. Sančo preureja tudi čudne učene, zanj preveč učene besede: pravi razlog za ta postopek je zahteva, da bodi beseda motivirana. Glasovno krivenčenje besed je potemtakem zanj, preprostega človeka iz ljudstva, psihološko utemeljeno. S tem pa si je prislužil vzdevek *prevaricador del buen lenguaje* 'prenarejevalec dobrega jezika'¹⁰.

Tudi v Don Kihotu je nekaj oseb, kjer je raba latinskih besedi utemeljena v izobrazbi ali poklicu te osebe. In vendar, vsi navedki v

⁷ Umberto Eco, *Il nome della rosa*, Milano 1984, str. 42.

⁸ Tako razumemo tudi latinske navedke pri slovenskem tržaškem pisatelju Alojzu Rebuli, na primer v njegovem delu *Zeleno izgnanstvo*, Ljubljana 1981.

⁹ Beppe Fenoglio, *Il partigiano Johnny*, Torino 1968, str. 106.

¹⁰ Tako ga imenuje don Kihot v II, 19. – Gl. tudi Angel Roscnblat, *La lengua del "Quijote"*, Madrid 1971, kjer je kratko poglavje, str. 33–35, naslovljeno ravno s *Sancho, prevaricador del buen lenguaje*.

latinščini zvenijo smešno, ker pač situacija ni resna. Ko uradni zdravnik Sanču, guvernerju, prepreči uživanje hrane, se posluži latinskega izraza: *Absit!*, II,47. Včasih pa Cervantes zdravnikove besede prevede, na primer v istem poglavju, ko opozori guvernerja Sanča na nevarnost uživanja jerebic: *Porque nuestro maestro Hipocrates, norte y luz de la Medicina, en un aforismo suyo dice: Omnis saturatio mala, perdicis autem pessima. Quiere decir: Toda hartanza es mala; pero la de las perdices, malísima*. V svoje besede vpleta latinske izraze tudi don Kihot: *Fugite, partes adversae!*, II,62; latinske izraze rabi tudi župnik in še drugi; kdor je pač hodil v latinske šole. Naj bo še dodano, da se ima don Kihot za dobrega poznavalca latinskega jezika (II,19 in 43).

Močno stilistično sredstvo pa so popačenke pri Sanču. Izkrivenčene latinske besede pogojujejo sočne pomenke med gospodarjem in oprodo:

Y ¿dónde has visto tú, o leído, jamás, que caballero andante haya sido puesto ante la justicia, por más homicidios que hubiese cometido?
Yo no sé nada de *omecillos*, respondió Sancho, I,10,

‘Kje si pa sploh videl ali bral, da bi potujočemu vitezu sodili, pa naj bi bil zagrešil še toliko umorov?’ Sančo je očitno razvozlal *homicidio* kot manjšalnico k HOMO.

Quien ha infierno – respondió Sancho – *nula es retencio*, según he oído decir.

No entiendo qué quiere decir *retencio* – dijo don Quijote.

Retencio es – respondió Sancho – que quien está en el infierno nunca sale dél, ni puede, I,25.

Za Sanča naj bi bila latinska *redemptio* po Cervantesovem mnenju pač pretežka. Čudno je, da Sančeve misli, da iz pekla ni rešitve, kljub napačni obliki takoj ne razume don Kihot. Vitez Sančeve napeke redno popravlja, tako v II,7, ko mu oproda sporoči, kako je prepričal svojo ženo, da ga pusti z njim na pot:

Dijo Sancho: Señor, ya yo *tengo relucida* a mi mujer a que me deje ir con vuesa merced adonde quiera llevarme.

Reducida has de decir, Sancho, dijo don Quijote, que no *relucida*.

Ali, v istem poglavju, ko pravi Sančo, da je ponižen in krotak, *tan fôcil*, gospodar pa s težavo razume, da je hotel reči *tan dócil*.

Sančo prenareja tudi osebna imena in vzdevke. V I,20 nastopa kot vzor pravičnosti Cato Censorius in ta je po Sančevem prepričanju *Zonzorino*:

Que fue una sentencia de Catón *Zonzorino*, romano.

Glasovna podoba vzdevka kliče v spomin kastiljsko *a zonzo* 'trapasto, neumno'. Izkrivenčenje je torej tudi tu pogojeno s težnjo po motivaciji.

Težkih besedi ne krivenči samo Sančo. Kar nekaj jih rabijo kozji pastirji (I,12) in don Kihot, ki ne more prenesti, tako pravi Cervantes, napačnih besed, jih mirno popravlja:

Eclipse se llama que no *cris* (...) El año abundante o *estil*. – *Estéril* queréis decir, amigo; ... aunque viváis mas años que sarna. – Decid *Sarra*, replicó don Quijote, no pudiendo sufrir el trocar de los vocablos del cabrero.

Navadno je Sančo tisti, ki besede krivenči, in don Kihot tisti, ki napake popravlja. Na enem mestu pa se stvari obrnejo vsaj v toliko, da je Tereza Pansa tista, ki pogrēši, popravlja pa jo njen lastni moŹ. Sočno prerekanje med Źeno in moŹem, II,5, predstavlja nasprotje med vzvišenim, duhovnim in nizkim, materialnim, kar je skozi ves roman utelešeno v obeh glavnih junakih; a tokrat je Sančo branilec in zagovornik manj konkretnih dejanj, pri tem pa tudi pravilnega izražanja, tako pri glagolu *resolver* 'odločiti se':

Y si estáis *revuelto* en hacer lo que decís ...

Resuelto has de decir, mujer, dijo Sancho, y no *revuelto*.

RIASSUNTO

M. Skubic: STORPIATURE DI PAROLE LATINE IN ALCUNI TESTI ROMANZI

Il latino fu per molte lingue europee e per molto tempo l'unico mezzo di espressione per tutta la vita spirituale e culturale. Anche quando le lingue romanze si erano già create un'ammirevole letteratura, il latino rimaneva lingua di espressione scientifica ancora per lunghi secoli. Più a lungo ancora, il latino era la lingua studiata e conosciuta da tutta la cerchia culturale.

Vale questo anche per lo sloveno dell'Ottocento: nel linguaggio giornalistico e anche in opere letterarie si trovano frequenti reminiscenze latine. Spesso, il giornalista si serve con disinvoltura di detti e proverbi latini, variandoli e adattandoli a una situazione attuale, testimoniando così l'ampia conoscenza del latino da parte dei lettori.

Il peso del latino è stato particolarmente forte nei paesi romanzi. Nel presente contributo si è cercato di accennare a reminiscenze latine in alcune opere letterarie italiane (Manzoni, Fenoglio, Eco) e di mettere in rilievo le storpiature di qualche espressione latina in bocca alla gente di umile estrazione sociale. Da notare, però, nei *Promessi sposi* del Manzoni l'impiego del termine *busillis* (< IN DIEBUS ILLIS) che ricorre nelle parole di un alto dignitario spagnolo ed anche in bocca di don Abbondio: il termine doveva perciò essere abbastanza diffuso se lo usano due personaggi ai quali il latino doveva essere familiare. Va notato, tuttavia, che il *busillis* appare solo nella prima versione del romanzo manzoniano, in *Fermo e Lucia*, laddove don Abbondio cerca di giustificare al cardinale Borromeo il suo non-operato riguardo al matrimonio dei due promessi sposi. Nella seconda versione e in quella definitiva le parole del parroco suonano meno spiccatamente popolari: *ma bisognerebbe essere nei panni d'un povero prete ed essersi trovato al punto*.

Quanto allo spagnolo sono state esaminate le frequenti storpiature di Sancio Pancia, che Cervantes (I,19) chiama *prevaricador del buen lenguaje*, in vivo contrasto con il solenne linguaggio di don Chisciotte.